

بحرالظلمات - بحرال محیط

بحرال عرب - عرب، دریای

بحرالعلوم، آل، خاندان مهم علمی شیعی در عراق و ایران. سرسلله این دودمان سید محمد مهدی طباطبائی بروجردی، معروف به سیدبحرالعلوم* است. خاستگاه این خانواده، ابتدا بروجرد بود، در اواخر قرن یازدهم به عراق رفتند و در کربلا و نجف ساکن شدند. در دو قرن گذشته، دانشمندان بسیاری از این خاندان برخاسته‌اند که برخی از آنان به مقامات سیاسی و اجتماعی نیز دست یافته‌اند. بعضی از عالمان سرشناس این خانواده عبارت‌اند از:

۱) سید محمدرضا فرزند سید محمد مهدی بحرالعلوم (۱۱۸۹-۱۲۵۳)، که تحصیلات علمی خود را در زادگاهش، نجف، نزد پدر و فقیهان برجسته‌ای از جمله شیخ جعفر کاشف‌الغطا (متوفی ۱۲۲۸)، شیخ محمد سعید دینوری، سید محمدقصیر خراسانی (متوفی ۱۲۵۵) به پایان برد و از استادان خود اجازه روایت گرفت. آثار علمی او، چند رساله در علم اصول، کشف‌القناع فی تراجم اصحاب‌الاجماع، شرح بر کتاب لمعه (کتابی در فقه امامیه از شهید اول که همراه با شرح شهید دوم در حوزه‌های علمیه تدریس می‌شود) تا مبحث طلاق و شرح بر قسمتی از شرایع (کتابی از محقق حلّی در فقه امامیه) است، اما هیچکدام از آنها به چاپ نرسیده است. وی در کنار پدرش در نجف به خاک سپرده شد. از او هفت پسر و سه دختر باقی ماند که برخی از ایشان در علوم دینی به مقامات والایی رسیدند (حرزالدین، ج ۱، ص ۳۱۹-۳۲۱؛ امین، ج ۹، ص ۲۸۲؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴، جزء ۲، قسم ۲، ص ۵۷۱؛ محمد مهدی بحرالعلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۲۸-۱۲۹).

۲) سیدحسین فرزند سیدمحمدرضا (۱۲۲۱-۱۳۰۶)، فقیه اصولی، ادیب و شاعر بود. در زادگاه خویش، نجف، فقه و اصول و کلام را نزد بزرگانی چون شریف‌العلمای مازندرانی، شیخ حسن کاشف‌الغطا و، از همه مهمتر، شیخ محمد حسن نجفی معروف به صاحب جواهر آموخت. او درس استاد اخیرش را برای شاگردان دیگر تقریر (بازگویی) می‌کرد و با او دوستی نزدیک داشت، به گونه‌ای که استاد مطالب کتاب خود (جواهرالکلام) را پیش از تدوین با او در میان می‌گذاشت، در حوزه درسی سیدحسین، شاگردانی از جمله سیدمرتضی کشمیری (عارف مشهور امامی)، شیخ فضل‌الله مازندرانی حائری (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴، جزء ۲، قسم ۲، ص ۵۸۲)، میرزاصادق آقابریری و میرزا محمد همدانی (مؤلف فصوص‌الیواقیت) تربیت شدند. پس از درگذشت صاحب جواهر (۱۲۶۶) نیز

بحرالعلوم، آل

۲۹۹

همچنان به تعلیم و تربیت طلاب ادامه داد. در ۱۲۸۴، به قصد مداوای چشم به تهران آمد و پس از ناامیدی از معالجه پزشکان به قصد شفاخواستن، به مشهد رفت و در آنجا شفا یافت، یکی دو سال نیز به بروجرد رفت و در آنجا به تدریس پرداخت. در ۱۲۸۷ به نجف برگشت (امین، ج ۶، ص ۱۸-۱۹؛ حرزالدین، ج ۱، ص ۲۸۸-۲۸۹؛ محمد مهدی بحرالعلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۳۰-۱۳۳). پس از درگذشت برادرش، سیدعلی (مؤلف البرهان القاطع؛ ۱۲۹۸) بناچار، زعامت شیعیان را پذیرفت. در ۲۵ ذی‌الحجه ۱۳۰۶ به هنگام فرود آمدن از بام، پایش لغزید و از پله سقوط کرد و سرش بشدت آسیب دید و در همان روز درگذشت، در آرامگاه خانوادگی بحرالعلوم به خاک سپرده شد. از او تعدادی نوشته در فقه و اصول به جا مانده است (آقا بزرگ طهرانی، ۱۴۰۴، جزء ۱، قسم ۲، ص ۵۸۲؛ محمد مهدی بحرالعلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۳۳؛ نیز - قمی، ص ۱۵۵-۱۵۷).

۳) سیدعلی فرزند سیدمحمدرضا (۱۲۲۴-۱۲۹۸) از قهای بزرگ آل بحرالعلوم به تیزهوشی مشهور بود. اصول را از ملاً مقصودعلی کاظمی، و فقه را از صاحب جواهر و شیخ علی کاشف‌الغطا آموخت و به مرجعیت عامه رسید. مهمترین اثر او البرهان‌القاطع فی شرح‌المختصر‌النافع (کتابی از محقق حلّی در فقه امامیه) در فقه استدلالی است. این کتاب در سه جلد به قطع رحلی چاپ شده است (حرزالدین، ج ۲، ص ۱۰۷-۱۰۹؛ امین، ج ۸، ص ۳۱۵؛ آقا بزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۹۹؛ محمد مهدی بحرالعلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۳۵-۱۳۶).

۴) سیدابراهیم فرزند سیدحسین (۱۲۴۸-۱۳۱۹)، ادیب و شاعر نامی آل بحرالعلوم بود. فقه و اصول و کلام و ادب و شعر را از پدرش آموخت، در بیست سالگی به ادبیات و شعر روی آورد و از شاعران پرآوازه عراق شد. شاعران نامداری چون شیخ علی اشرفی، شیخ محمدرضا شبیبی، شیخ عبدالمحسن کاظمی، شیخ محمد سماوی، و شیخ عبدالحسین خیاط نزد او تربیت شده یا از محضر او بهره‌برده‌اند. دیوان شعر او در ۱۳۲۲ در صیدا به چاپ رسید (حرزالدین، ج ۱، ص ۳۲-۳۴؛ امین، ج ۲، ص ۱۲۹-۱۳۰؛ محمد مهدی بحرالعلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۳۹-۱۴۳؛ خاقانی، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۸).

۵) سیدمحمد فرزند سید محمدتقی (۱۲۶۱-۱۳۲۶)، فقیهی اصولی بود که فقه را از عموی خود سیدعلی و شیخ راضی نجفی، اصول را از میرزا عبدالرحیم نهاوندی و سیدحسین ترک، و علوم عقلی را از میرزاباقرشکی فراگرفت. در مدت کوتاهی، آوازه فضل و دانش او فراگیر شد. در نجف مرجع خاص و عام بود. به اشاره او باتوجه به پایگاه اجتماعی و مذهبی، دولت عثمانی، محصلان علوم دینی را از خدمت سربازی معاف کرد؛ او کتابخانه‌ای از کتب فقهی، حدیثی و اصولی بنیاد کرد که به

قضاوت در استانهای جنوبی عراق بود. مهمترین اثر او کتاب *دلیل القضاء الشرعی* در سه جلد است که به چاپ رسیده است. همچنین چندین کتاب خطی را پس از تحقیق به چاپ رسانیده است که مهمترین آنها عبارت‌اند از: *تاریخ کوفه* (براقی)؛ *تاریخ احمد بن ابی یعقوب* (یعقوبی)؛ *الحجة على الذاهب الى كفر ابی طالب* (اثر سید فخرین معد موسوی)؛ *شذور العقود فی ذکر النقاد* (مقریزی)؛ *فرق الشیعة نوبختی*؛ شرح *دیوان شیخ الابطلح ابی طالب*؛ کتاب *البلدان* (یعقوبی)؛ *فهرست و رجال شیخ طوسی*؛ *رجال سید بحر العلوم*. او در ۱۳۹۹ در نجف درگذشت (محمد مهدی بحر العلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۷۳-۱۷۷؛ خاقانی، ج ۹، ص ۲۰۶-۲۳۲؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۲۵۹، (برای آگاهی بیشتر از شرح حال دیگر افراد این خاندان - محمد مهدی بحر العلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۲۶-۱۹۳).

منابع: محمدحسن آقا بزرگ طهرانی، *الذریعة الى تصانیف الشیعة*، چاپ علی نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت ۱۹۸۳/۱۲۰۳ هجری، *طبقات اعلام الشیعة*، جزء ۱: *نقاء البشر فی القرن الرابع عشر*، جزء ۲: *الکرام البررة*، مشهد ۱۴۰۴؛ محسن امین، *اعیان الشیعة*، بیروت ۱۹۸۳/۱۲۰۳؛ محمد بن محمد تقی بحر العلوم، *بلغة الفقیه*، چاپ محمد تقی آل بحر العلوم؛ محمد مهدی بن مرتضی بحر العلوم، *رجال السید بحر العلوم*؛ المعروف *بالفوائد الرجالية*، چاپ محمد صادق بحر العلوم و حسین بحر العلوم، تهران ۱۳۶۳ ش؛ محمد بن علی حرزالدین، *معارف الرجال فی تراجم العلماء و الابداء*، قم ۱۴۰۵؛ علی خاقانی، *شعراء الغری*، قم ۱۴۰۸؛ عباس فی، *فوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة*، قم [بی تا].

/ محمد رضا انصاری /

بحر العلوم، سید محمد مهدی بن مرتضی بن محمد بروجرودی طباطبایی، از مشاهیر علمای امامیه در قرن دوازدهم، متبحر در فقه و اصول و حدیث و کلام و تفسیر و رجال. در ۱۱۵۵ (و به قولی در ۱۱۵۴) در کربلا متولد شد. پدر و اجداد او از دانشمندان سرشناس بودند و با بعضی از خاندانهای علمی شیعه، از جمله خاندان مجلسی، خویشاوندی سببی یا نسبی داشتند و به دلیل همین پیوند خانوادگی، بحر العلوم از مجلسی اول به عنوان جد و از مجلسی دوم به عنوان خال (دایی) خود یاد می‌کند (قمی، ج ۲، ص ۶۲). بحر العلوم تحصیلات خود را در زادگاهش نزد پدر و شیخ یوسف بحرانی* (صاحب حدایق) آغاز کرد، و بعد به نجف رفت و نزد شیخ مهدی بن محمد فتونی عاملی و شیخ محمد تقی دورقی و شیخ محمد باقر هزارجریبی به کسب علم پرداخت. سپس به کربلا بازگشت و به حوزه درس وحید بهبهانی* (بهبهانی)، آقا محمدباقر پیوست (بحر العلوم، ۱۳۶۳ ش، ج ۱، مقدمه، ص ۶۶؛ مدرس تبریزی، ج ۱، ص ۲۳۴؛ حبیب‌آبادی، ج ۲، ص ۴۱۶). پس از آنکه وحید به

گفته سید محسن امین عاملی جامعترین کتابخانه عراق در این موضوعات بود. به اندازه‌ای در تحقیق و تدریس کوشا بود که حتی در اواخر عمرش که نابینا شده بود دست از اشتغالات علمی برنداشت و به املائی تحقیقات خود پرداخت. حاصل املاهای او، کتابی استدلالی در قواعد فقهی به نام *بلغة الفقیه* است (حرزالدین، ج ۱، ص ۱۸۳، ج ۲، ص ۳۸۱-۳۸۳؛ امین، ج ۹، ص ۴۰۸؛ محمد مهدی بحر العلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۴۷-۱۵۰) که در زمان مؤلف، ۱۳۲۵، در تبریز و در ۱۳۲۸ به قطع وزیر (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۱۴۸) و سرانجام در چهار جلد همراه با تعلیقات سید محمد تقی آل بحر العلوم به چاپ رسید (محمد بحر العلوم، ج ۱، ص ۴).

۶) سید محمد مهدی فرزند سید حسن (۱۲۸۳-۱۳۵۱)، در زادگاهش کربلا تحصیل کرد، در قیام مردم عراق برضد انگلیس شرکت داشت و در دولت عبدالرحمن النقیب متصدی وزارت معارف عراق شد (محمد مهدی بحر العلوم، ج ۱، مقدمه، ص ۱۶۲).

۷) سید محمد علی فرزند سید علی نقی (۱۲۸۷-۱۳۵۵)، از مشاهیر روحانیون خاندان بحر العلوم بود که در مبارزه‌های سیاسی مردم عراق با استعمار انگلیس و سپس قیام مردم عراق (قیام ۱۳۴۰ معروف به «ثورة العشرین») شرکت و رهبری داشت، از نیرو دستگیر و به اعدام محکوم شد که ظاهراً از ترس شورش مردم، حکم اجرا نشد. بعدها رهبران جنبش و علمای عراق او را به عضویت مجلس سنا (مجلس اعیان) برگزیدند (ج ۱، مقدمه، ص ۱۵۹-۱۶۲).

۸) سید محمد تقی فرزند سید حسن (۱۳۱۸-۱۳۹۶)، فقیه و اصولی بود. از درس استادان برجسته حوزه علمیه نجف، چون میرزا محمد حسین نائینی، آقاضیاء الدین عراقی، شیخ محمد حسین اصفهانی، و سید ابوالحسن اصفهانی استفاده برد و شاگردان بسیاری تربیت کرد. مرجع خاص و عام و مراتب قدس و تقوی او زبانزد بود. از تألیفات او کتابهای حاشیه بر مکاسب شیخ انصاری، *واقعۀ طف*، *حاشیه بر بلغة الفقیه* (از سید محمد بحر العلوم) را می‌توان نام برد (همان، ج ۱، مقدمه، ص ۱۶۶-۱۶۹).

۹) سید محمد صادق فرزند سید حسن (۱۳۱۵-۱۳۹۹)، ادیب، شاعر، محقق و کتابشناس معروف شیعی بود. تحصیلات خود را نزد میرزای نائینی، میرزا ابوالحسن مشکینی، سید ابوالحسن اصفهانی فراگرفت و در تفسیر شاگرد بلاغی و در علم درایه و حدیث شاگرد شیخ ابوتراب خوانساری بود. او کتابخانه خصوصی بزرگی فراهم کرد که در آن صدها جلد کتاب خطی نفیس یافت می‌شد. دهها نسخه از کتابهای نایاب را دستنویسی کرد. از ۱۳۶۷، به مدت سیزده سال، متصدی